

Jedan teorijski okvir za empirijsko izučavanje staračkih poljoprivrednih domaćinstava

Vojislav Đurić

UVOD

Staračka poljoprivredna domaćinstva (sačinjavaju ih ostarele i radno nesposobne osobe, ili starci s umanjenom sposobnošću, bez radne snage na gazdinstvu) — pojava je sa kojom se svet upoznao u formi tzv. senilizacije sela i poljoprivrede još u ranijim fazama industrijalizacije i urbanizacije. Sa širenjem gradske i industrijske baze ova je pojava postala sve izraženija, tako da se može smatrati manje-više neizbežnom posledicom uvlačenja tradicionalističkoga, statističkoga i samodovlnog sela u tokove globalnog društva. Sudeći po svedočenju istorije u zadnjem i ovom veku, ova pojava ima formu zakonitosti koja ne mimoilazi nijedno društvo u tranzitu od dominantno poljoprivredne do dominantno industrijsko-uslužne proizvodnje.

Na ovu pojavu, koja ima bolne društvene implikacije, ukazivali su marksisti analizirajući društveno-traumatične perturbacije kapitalizma 19. veka,¹ a u ovom veku posebno američki ruralni sociolozi.² No kao i u drugim slučajevima vrednovanja društvene celishodnosti ovih ili onih pojava, posebno procesne, dinamičke prirode, tako i u ovom slučaju sociološka misao pokazuje mnoštvo često potpuno suprotnih shvatanja. Dok su jedni u seoskim uslovima života videli »idiotizam« ili čak »varvarizam civilizacije« (Marx), smatrajući da će u jednom savremenom, pre svega industrijsko-gradskom društvu, rod seljaka doživeti ne samo biološku degeneraciju i dekadenciju već i nestanak sa istorijske scene (što će delimično biti uslovljeno društveno-ekonomski, i delimično činionicima mizernih zdravstveno-higijenskih, stambenih, radnih i sl. uslova), drugi su opet — polazeći od iste te rustičnosti seoskog životnog okvira, a zastrašeni Spenglerovom vizijom propasti savremene civilizacije i uopšte eshatološkom vizijom sveta neseljaka — pokretali »ideologiju agrarizma«, polazeći pritom od toga da je senilizacija sela i poljoprivrede samo vrsta »spontane selekcije vitalnog elementa za agrar«, te da u seljacima društvo ima zalogu zdravlja, dugog života, vitalnosti uopšte.³

¹ K. Kautski: *Agrarno pitanje*, Beograd, 1953.

² Npr. P. H. Landis: *Rural Life in Process*, New York, 1948.

³ G. Gillette, *Constructive Rural Sociology*, New York, 1921, str. 115—118; P. Sorokin, *Ideologija agrarizma*, Zagreb, 1924, str. 1—9; M. Kosić, *Osnovi ekonomske politike*, I tom, Beograd, 1925, str. 129-136.

Što se naše nauke o selu tiče, može se reći da je ona dugo vremena gotovo ignorisala ovaj problem u stilu »neki to vole hladno«. Doduše problem je tek u minuloj deceniji pokazao svoju ekstremnu društvenu traumatičnost, nakon što je u petnaestak poratnih godina agrarna politika u sprezi sa socijalnom politikom doslovno izgonila seosko stanovništvo iz sela i iz poljoprivrede. Sociolozi su u početku nazirali probleme starenja seoske populacije;⁴ samo nekoliko godina kasnije oni su dramatičnije naglašavali taj problem,⁵ a danas ga već smatraju društveno-patološkim.⁶ Objektivna situacija na selu opravdava ove vapaje.

Popisom poljoprivrede 1960. godine u Jugoslaviji je registrovano 210.685 (ili 8,2%) domaćinstava bez poljoprivredne radne snage i 67.223 (ili 2,6%) domaćinstava bez radne snage (staračka domaćinstva). I anketno istraživanje (što ga je organizovao Poljoprivredni fakultet u Zemunu 1963. godine) pokazalo je da se povećava broj staračkih domaćinstava u prvom žitorodnom rejonu Jugoslavije (Vojvodina i Slavonija). Od ukupnog broja domaćinstava, 31% su bez omladine, 47% imaju omladinu na gazdinstvu ali je školuju i ne zadržavaju je na gazdinstvu, a 22% domaćinstava zadržava naslednika na gazdinstvu.

Prema najnovijim procenama koje je izneo S. Livada, od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava u našoj zemlji — staračka domaćinstva čine 650.000 (ili 25%) i u svom vlasništvu drže oko 1,850.000 ha zemljišta.⁷ Koristeći usporedne podatke poratnih popisa stanovništva u nas, S. Livada je nešto ranije nedvosmisleno dokazao da je dobní debalans na jugoslovenskom selu toliko izražen da se faktički dovodi u pitanje egzistencija ne samo pojedinih sela već i čitavih ruralno-agrarnih komuna.⁸ Ipak, iza ovoga se kriju daleko više »ovozemaljske« konsekvence unutar kojih susrećemo naglo opadanje poljoprivredne proizvodnje, srozavanje životnih uslova na selu, nemoć starih ljudi koje prepuštenost samima sebi uvlači u alkoholizam, skitnju, sukobe sa sredinom, prosjačenje, čak i kriminal, te izbegavanje društvenih obaveza (na primer plaćanje poreza) i povlačenje u očajnu socijalnu izolaciju u okvire koje tavoré »ubijajućí« vreme i pomalo sebe. Reč je o jednom delu naše seoske poljoprivredne populacije koji nije u stanju i *ne može* da se adaptira na društvene norme i postulate, i nad kojima naša zajednica mora da preuzme staranje. Imajući na umu ovaj društveno-praktični zahtev koji se u konkretizovanijoj formi postavlja pred lokalne organe vlasti (mesna kancelarija, opštinska skupština i sl.), kao i temeljne zadatke nauke koji su, kako je poznato, delimično teorijski (objašnjenje pojava), a delimično praktični (predviđanje i primena saznanog),⁹ u ovom ću radu pokušati da izložim jedno teorijsko viđenje istraživanja fenomena staračkih poljoprivrednih domaćinstava u (našem) selu. Ovim istovremeno želim da pro-

⁴ Dr Petar Marković, »Staračka domaćinstva na selu«, *Sociologija sela*, 2/1963; Svetozar Livada, »Društveno-ekonomske posledice starenja poljoprivrednog stanovništva«, *Naše teme*, 12/1965.

⁵ Svetozar Livada, »Staračka poljoprivredna domaćinstva«, *Sociologija sela*, 13—14/1966; Borislav Dimković — Todor Đurić, »Penzija za poljoprivrednike«, *Gledišta*, 4/1966, i dr.

⁶ Ivan Magdalenić, »Neke razlike između staračkih domaćinstava i poljoprivrednih domaćinstava koja imaju radno sposobne članove«, *Sociologija sela*, 27—28/1970; Svetozar Livada, »Stari ljudi — sve teži problem našeg sela«, *Naše teme*, 10—11/1970; Dimitrije Pribić, *Socijalno-ekonomski problemi ostarelih domaćinstava u seoskim naseljima u SAP Vojvodini*, Pokrajinski zavod za socijalna istraživanja, Novi Sad, 1970., itd.

⁷ *Staračka poljoprivredna domaćinstva*, op. cit.

⁸ *Ibid.*

⁹ K. R. Popper: »Naturgesetze und Theoretische Systeme« u H. Albert, *Theorie und Realität*, Tübingen, 1966, s. 33.

vociram i »kabinetski« i »terenski« rad, a da pritom ne smatram da sam obuhvatio sve relevantne aspekte, niti da obuhvaćeno dovoljno argumentovano branim.

1. ODREDBA POJMA »STARAČKO POLJOPRIVREDNO DOMACINSTVO«

Pojam *staračko poljoprivredno domaćinstvo* nije jednostavno teorijski i radno definisati, jer su njime obuhvaćena bar dva nominalno uža pojma, tj. »starost« i »poljoprivredno domaćinstvo«. Slučaj je u toliko složeniji što ovi užii pojmovi na prvi pogled i nemaju svoga sociološkog značenja; naime »starost« se može staviti u isključivi domen bioloških disciplina, dok je kategorija »domaćinstvo« — u značenju u kome se najčešće upotrebljava — više demografsko-ekonomska kategorija, nego sociološka. Međutim, ovo su zaključci tek na prvi pogled.

Izraz *starost* ima dva, ili barem dva osnovna značenja: jedno od njih označava biopsihičku degeneraciju ljudskoga individuuma, a drugo označava društvene statuse i uloge tih statusa koji slede ljudsko kretanje od rođenja do smrti. Dok u prvom slučaju imamo malo prostora za sociološko objašnjenje, u drugom ga imamo u punom obliku.

Kako saopštava savremena nauka o starenju — *gerontologija* (a ona je rezultat kolaboriranja brojnih bioloških, psiholoških i socijalnih disciplina), čovekov život (bitno karakterisan bićem razuma) duži je oko tri puta od života životinja ljudske veličine. Čovekov život obuhvata dve markantne faze: biološki rast i duhovno-duševni rast. Prva faza traje od rođenja do kraja treće decenije života; odlikuje se usponom bioloških komponenata čovekova organizma do zenita) npr. to su godine kada manje-više svi sportisti napuštaju aktivno učešće u takmičenjima!) i znatno slabijim usponom mentalnih i duševnih komponenata. U drugoj fazi života, koja nastupa sa četvrtom decenijom i traje do smrti, čovek se biološki degenerira ali mentalno i duševno tek ide ka zenitu koji je — izuzevši pojedinačne varijacije — danas negde između 45—65 godina starosti; tek nakon toga biološkoj se degradaciji (koja je sada već u podmaklom stadijumu) pridružuje i duhovna. Starost gubi obeležja »slabosti ali mudrosti« i postaje tim nesnošljivija.

U sociološkom značenju »starost« je proces kroz koji prolazi čovek kao član društva; tokom pojedinih faza toga procesa čovek ima određene društvene funkcije i statuse, više ili manje kompatibilne sa njegovom biološkom starošću,¹⁰ U tom smislu — a prema sugestiji H Wolterecka¹¹ — faze društvenog starenja su sledeće:

- a) doba razvoja (do 14 godina starosti),
- b) doba dozrevanja (od 14—25 godina starosti),
- c) doba najveće životne snage (od 25—45 godina starosti),
- d) doba degeneracije (od 45 godina starosti naviše).

Poslednja od navedenih faza se u svojoj odmaklijoj verziji karakteriše društvenim statusom »udovištva« i statusom »deda—baba«, te društvenim ulogama »mirovine« (nekakvi život), smanjenom društvenom gratifikacijom, i smanjenim seksualnim životom. Ova — nazovimo je — sociološka starost ima pun smisao tek u relativno samodovoljnim i socijalno relativno izolovanim ljudskim skupinama (kakve su, npr. sela), jer ciklusi biopsihičkog rasta

¹⁰ Vidi R. Payneovu odredbu u C. B. Veddera, *Gerontology*, Springfield, 1963, p. 49.

¹¹ Woltereck H.: *Starost je drugi život*, Zagreb, 1964, str. 12.

u njima najčešće ad verbum determinišu *društveni rad* (askriptivno sticanje statusa).¹²

Prethodna rečenica iritira. Ona donekle ruši sve prethodno rečeno, jer govori da se »starost uopšte« može definisati samo *uslovno*. Ona je, međutim, upravo to i želela da kaže. Jer, kao društvena kategorija, starost je i po obimu i po sadržaju posve relativna. Ta društvena relativnost je i višestruka i višesmerna.

Prvo, *starost se različito poima u različitim istorijskim epohama*. Pred početak naše ere ljudi su živeli prosečno 25 godina, u 17. su veku živeli oko 27,5 godina, u periodu 1870—1900. oko 37,5 godina, u periodu 1900—1910. oko 42,5 godine, u periodu 1910—1925. oko 50 godina, u periodu 1925—1950. oko 60 godina, da bi danas u proseku živeli oko 65 godina.¹³ Epohalni društveni kriterijumi starosti slede samo ovu progresiju produženja prosečnog životnog veka. Međutim, budući da se gornji podaci odnose na najrazvijenije sredine pojedinih istorijskih epoha, relativizacija društvenog poimanja starosti se mora u tom smislu proširiti.

Starost se, dakle, različito shvata u različitim društvima jedne iste istorijske epohe. Ovo mi se čini nespornim barem isto toliko koliko je nesporna činjenica da »metuzalemi« sa Kavkaza imponuju svojim »vekovima« ubogim stanovnicima Bangla-Deša čija prosečna starost doseže jedva 45 godina (prvi u odnosu na druge žive tri puta duže!).

Niti unutar jedne iste zemlje jednog istorijskog perioda ne susrećemo opšteprihvaćeno jednoobrazovno shvatanje starosti. Varijacije su ovde najviše sociološke, te raznorodne i brojne.

a) Varirajuće shvatanje starosti je u zavisnosti od društveno-regionalnog konteksta (relativno je lako doznati da npr. jedan Slovenac u proseku duže živi od recimo jednog stanovnika Kosova).

b) Shvatanje starosti varira u zavisnosti od subkulturnog konteksta (naš Slovenac npr. verovatno duže živi ako je nastanjen u gradu nego ako živi na selu).

c) Kriterijumi društvene starosti variraju na klasno-stratumskim razinama, i to višestruko:

— na razini klasa i stratuma kao društvenih segmenata (seljaci žive kraće od radnika, a ovi od službenika),¹⁴

— na razini segmenata stratuma (fizički radnici manje žive od visokokvalificiranih radnika),

— na razini profesija (ronioci kraće žive od zanatlija), i sl.

d) Društvena shvatanja starosti pokazuju varijacije i s obzirom na pol (žene duže žive od muškaraca).¹⁵

¹² Presudnu ulogu starosti na status i uloge seoskih ličnosti ističu posebno W. I. Thomas i F. Znaniecki u delu *Polish Peasant in Europe and America*, Tom I, N. York, 1958, p. 93; a od naših autora S. Vukosavljević, S. Novaković, A. Pribičević i dr.

¹³ H. Woltereck, *op. cit.*, str. 37—38.

¹⁴ Svi primeri u zagrada su naravno hipotetički.

¹⁵ Smatra se (a to potvrđuju i vitalne statistike manje više svih razvijenijih zemalja) da žene u proseku žive duže od muškaraca; one su vitalnije verovatno što su prirodno određene da budu majke i što za porođaj (taj fiziološko-psihički napor bez presedana) moraju biti natčovečanski pripremljene. Istraživanja obolenja respiratornog trakta (veoma značajnog za čin porođaja) pokazuju da su žene manje njima sklone od muškaraca; žene imaju veće plućne kapacitete od muškaraca (otuda se često angažuju u ronilačkom sportu), a daleko ređe od muškaraca podležu i kardio-vaskularnim oboljenjima koja, kako je poznato, desetkuju muškarce. Uopšte uzevši, žene su po pravilu daleko izdržljivije od muškaraca u fizičkim i psihičkim naporima; »Slabiji pol« je ustvari jači. To što gotovo sva razvijenija društva »poklanjaju« pet ili više godina manjeg rada za penziju ženama, više je džentlemensko uvažavanje četvorostruke uloge žene u našoj civilizaciji (supruga — majka — domaćica — radnik) nego faktično uvođenje u starost pre muškarca.

Jasno mi je da sam, sledeći »poriv« sistematičnosti, izazvao solipsizam. Ni ja koji ovo pišem, a verovatno ni čitalac tek sada ne zna što je to »društvena starost«. Tolika varijabilnost sve do individualnih razlika ipak ne dozvoljava da se uhvati crvena nit »društvene starosti«.

Ovde nam, međutim, samo društvo priskače u pomoć i daje institucionalizovano mišljenje, koje je podržano zakonima, tj. svim onim što je u lancu »nadličnog«. Polazeći od bitne pretpostavke svoje egzistencije (podele rada među ljudima), opšteg zemaljskog proseka biološke dužine života (eliminišući sve varijacije) i društveno-neophodnog *radnog veka*) (onoliko radnih godina koje — ekonomski posmatrano — »isplaćuju« život jedinke i u aktivnom životu i u mirovini, i još živote drugih — izdržanih lica), društvo ozakonjuje jedan donji prag starosti kao »minimum društvene starosti«. Ovo nam je jednostavno znano kao »godine za starosnu penziju«. Po ovim legislativnim kriterijumima u nas je ta godina negde u šestoj deceniji života.

Nisam rekao precizno koja je to godina, jer naše društvo u ovom slučaju priznaje barem tri značajna odstupanja od opšteg načela. *Prvo*, invalidi rata i rada (u zavisnosti od postotka invaliditeta) mogu i ranije otići u mirovinu; *drugo*, ženama se priznaje naporniji život pa one odlaze u starosnu mirovinu sa 55, a muškarci sa 60 godina starosti; *treće*, nekim izuzetno napornim profesijama priznaje se beneficirani radni staž (npr. ronionicima, rudarima, slušbenicima SUP-a, u armiji, te nekim slobodnim profesijama: balerinama itd.), jer bi inače te profesije bile izbegavane, a društveno su one značajne. U ovom neko ostaje prikraćenih rukava, a to je seljaštvo, ili preciznije — poljoprivrednici, i to dvostruko! *Prvo*, za njih uopšte ne postoje »institucionalizovani« društveni kriterijumi starosti i *drugo* (što je u vezi sa ovim) za njih nema ni starosne ni bilo koje osnove za penziju; za njih postoji samo aktivan život od rođenja do smrti. Ovo je, naravno, samo posledica opšte, duboke i nedvosmislene potisnutosti poljoprivrede i poljoprivrednika ka društvenoj periferiji, a brojne posledice toga (ne samo socijalno-patološke) dobro su nam znane. Jedna od njih je i *senilizacija*, sa svojim specifičnim implikacijama.

Ovdje se traži odgovor na problem koji glasi: kako u ovom odsustvu kriterijuma »društvene starosti« shvatiti značenje pojma »ostareli poljoprivrednici«? Jasno, jedan način je konvencionalan. Mi možemo da usvojimo da je »stari poljoprivrednik« onaj koji ima 55 i više godina (za ženu-poljoprivrednika), odnosno 60 i više godina (za muškarca-poljoprivrednika). Ovim bismo u stvari usvojili donju granicu starosti za starosnu penziju, koja u našem društvu načelno obuhvata sve kategorije aktivnih lica. Međutim, pozivajući se na još uvek zaista iscrpljujuće radne operacije u poljoprivredi, te na ostale poznate niske životne uslove na selu, ja bih gornje starosne granice radije snizio za po 10 godina. Posebnih argumenata za ovaj predlog nemam, izuzevši možda to što nisam jedini koji zastupa takvu ideju, naravno ako je to argumenat.¹⁶

Sada dolazimo do drugog, užeg pojma, koji sa prethodnim čini definiciju osnovnoga: to je *poljoprivredno domaćinstvo*. Ako pod *domaćinstvom* pod-

¹⁶ Kautsky npr. uzima da je star onaj seljak Nemačke sa početka ovoga veka koji ima najmanje 40 godina (*op. cit.*, str. 213). Prema Bürgerovoj skali »smrtnosti profesija«, poljoprivrednici standardno umiru u 55. godini života, a njihova je smrtnost najranija od svih drugih profesija, po Wolterecku, *op. cit.*, str. 59). U svojim ranijim radovima o problemima staračkih domaćinstava na selu, Livada je uzimao da je starost od 50 godina realna granica gašenja proizvodnog života poljoprivrednika (*Društveno-ekonomske posledice starenja poljoprivrednog stanovništva*, *op. cit.*), itd.

razumijevamo ono što pod tim pojmom podrazumeva i naša zvanična statistika (tj. skup lica koja stanuju zajedno i zajednički troše stečena dobra), onda će poljoprivredno domaćinstvo biti skup lica koja zajednički žive, sredstva za život crpu iz poljoprivrede, i zajednički troše ta sredstva.

Ipak, *staračko poljoprivredno domaćinstvo* ne možemo odmah definisati prostim zbrajanjem dva prethodna data uža pojma, jer bismo time ispustili neke nove, do sada neuvedene kvalitete. Ovde se pre svega misli na *crpljenje sredstava za život iz poljoprivrede*, što je diferencija specifična poljoprivrednog domaćinstva. To crpljenje sredstava ovde implicira kako rad članova na zemlji i sa stokom, tako i rad drugih lica na gazdinstvu ovoga domaćinstva (ukoliko ta lica plaćaju bilo koji oblik rente), a takođe i rasprodaju zemlje, stoke i objekata koje domaćinstvo poseduje. Prema tome, pod staračkim poljoprivrednim domaćinstvom u našim uslovima treba podrazumevati skup starijih lica (žene do 45, a muškarci do 50 i više godina) koja zajednički stanuju na selu, stiču dobra iz sopstvenog rada na sopstvenom gazdinstvu ili iz različitih transakcija sa svojom imovinom, i zajednički troše stečena dobra. Ova odredba implicira prvo, da ova domaćinstva nemaju mlađe radne snage od 45 odnosno 50 godina starosti, drugo, da ova domaćinstva mogu biti i samačka, treće, da žive isključivo od poljoprivredne delatnosti (pri čemu se u ovo uvršćuje i otuđivanje imanja). Ovom su odredbom jasno isključena staračka domaćinstva povratnika iz gradova, i uopšte sva druga staračka domaćinstva na selu koja su mešovitog ili nepoljoprivrednog karaktera.

2. ČINIOCI NASTANKA STARAČKIH POLJOPRIVREDNIH DOMAĆINSTAVA

Kako je već primećeno, pojava staračkih poljoprivrednih domaćinstava je samo deo jedne šire, izraženije pojave —senilizacije sela i poljoprivrede, a ova je opet posledica značajnih promena koje zahvataju selo, seljaštvo i agrar u društvima koja se naglo urbaniziraju i industrijaliziraju. Suštinske oblike ovih promena čine procesi *modernizacije sela i agrara* i *mobilizacije seljaštva*.

U prvom slučaju, putem novčane privrede, sekundarnih i društvenih odnosno, novih tehničkih i tehnoloških sredstava, novih vrednosti itd., globalno društvo prodire u seoske regione koji su vekovima bili u geografskoj, kulturnoj, političkoj i ekonomskoj izolaciji, i uvlačeći ih u svoju maticu uništava njihovu samodovoljnost i potire njihove tradicionalne karakteristike. U drugom su slučaju sami seljaci faktor svoje sudbine: u jednom industrijsko-gradskom društvu oni se višestruko mobilišu (ekonomski, politički, kulturno, fizički) izvan svojih tradicionalnih seoskih granica, što u krajnjoj liniji dovodi do korenitih promena u seoskoj osnovici, strukturi i kulturi.

Oba ova, međusobno povezana i široka procesa, izazivaju posredno i neposredno senilizaciju sela i poljoprivrede i, uže, pojavu staračkih poljoprivrednih domaćinstava. Razmotrimo bliže ove mehanizme.

a) *S modernizacijom sela i mobilizacijom seljaštva opada natalitet u ruralnim područjima*. Ovaj pad nataliteta, koji kao zakonitost prati prve faze razvoja društava koja su u naglom usponu, izazvan je većim brojem činilaca. Jedan od njih je porast steriliteta uopšte. Tu imamo najprije stečeni sterilitet usled upotrebe obesprirođenih tvari (pesticidi, sintetički dodaci hrani, kontraceptivna sredstva na hormonalnoj bazi i sl.). Drugi oblik steriliteta

je izazvan eugenetski i postaje endemične prirode. Naime, seljaci su vekovima sklapali brakove u okvirima svojih populaciono malenih zajednica, pa vremenom dozali do sve masovnije pojave steriliteta usled »nečiste krvi«. Od ovih, biološki izazvanih steriliteta, treba razlikovati »socijalni sterilitet«, koji je još više izražen. Tu je pre svega »bela kuga« — ili usvojeni porodični sistem jednog deteta (što nije ni prosta biološka reprodukcija). Seljaci se ovom kontrolisanju rađanja priklanjaju iz više razloga, a verovatno najviše iz ekonomskih. Unošenje tehničko-tehnoloških inovacija u seosko gazdinstvo i domaćinstvo višestruko je u negativnom spoju sa seoskim porodičnim sistemom većeg broja dece. Prvo, ove inovacije omogućuju uštedu u radnoj snazi, i u kombinaciji sa intenziviranjem rada postojećih članova seoske porodice kvalitativno i kvantitativno unapređuju poljoprivrednu proizvodnju. Deca na selu više nisu »ekonomsko preimućstvo« pa se natalitet racionalizuje, drugo, uvođenje i primena jedne novotarije povlači »strast za novčenjem« (Cvijić); štedi se, od usta otkida, da bi se nabavilo drugo, a katkad ova nabavka i nije stvar *maničnog* stanja i neracionalnih težnji već istinskih potreba (»traktor bez priključnih mašina je — kako je jednom primetio jedan intervjuisani seljak — kao čovek bez desne ruke«). Razumljivo je da se u ovakvoj situaciji »štedi« i na deci koja — rekosmo — za seljaka više nisu ekonomski potencijal. Ovo tim manje što u jednoj de facto nesigurnoj i nestabilnoj agrarnoj politici kakva je naša, seljaci realno ne vide svetlije perspektive svoga rada, pa znaju da svojoj deci moraju obezbediti dugo i skupo školovanje, kako bi se izvukla iz sela.

Ako se natalitet na selu racionalizuje, to znači da se on preventivno obuzdava raznim sredstvima (kontraceptivnim na primer), kao i veštačkim prekidima trudnoće koji se na selima izvode uglavnom nelegalno, pomoću primitivnih sredstava, usled čega završavaju ako ne smrću, a ono sekundarnim sterilitetom žene. Nadalje, »društveni sterilitet« na selu uslovljen je i pogoršavanjem polno-dobnih proporcija populacije. Tokom rata desetkovani su muškarci, a nakon rata muškarci nastoje da »pobegnu sa sela«, posebno mlađi, tako da sela ostaju uglavnom na starim ljudima (čije su biološke funkcije u odumiranju), i na ženama koje, naravno, ne mogu same proizvoditi nove živote. Najzad, ovde bi trebalo ubrojiti izvestan broj starih poljoprivrednika koji su ostali bez poroda (ratni gubici, nesrećni slučajevi i sl.), ili ga nisu ni imali zbog toga što nisu sklapali brakove.

b) *S modernizacijom sela i mobilizacijom seljaštva produžava se prosečni životni vek seoske populacije.* Poboljšavanje uslova života na selu (rad, ishrana, stanovanje, medicinska nega i slično) rezultira produženje ljudskoga veka za jednu, a možda i dve decenije. Unapređenje razmnožavanja ljudske vrste na selu (prelazak sa nekontrolisanoga na kontrolisano razmnožavanje) daje nove kvantitativne, ali i kvalitativne efekte. Ljudi na selu sve duže žive.

Kako se mladi na selu sve ranije psihički odvajaju od roditelja (a to je najčešće i znak opšteg izdvajanja i podvajanja), porodični ciklus relativno sve brže dostiže svoju krajnju fazu — fazu usamljenoga i ostarelog bračnog para. Ova faza ciklusa traje danas i više od 30 godina.

c) *S modernizacijom sela i mobilizacijom seljaštva seoska se porodica atomizira*, tj. sve više sužava. Od nekadašnje tro- i višegeneracijske grupe koja je obuhvatala po desetak članova (roditelje, decu, rođake), ona je danas — barem na vojvođanskom selu — svedena na dvogeneracijski sastav: roditelji i jedno jedino dete, ili ređe dva deteta, i bez rođaka. Kada ovo dete

(ili deca) ili rođaci jedanput napuste okrilje porodice (a deca to čine relativno rano zbog ličnih aspiracija), i kada uhvate korena u gradu, oni su samo povremeni gosti svoje bivše porodice. Kao posledica toga, roditelji rano ostaju sami i prepušteni sami sebi i svom radu, tim više što u ovakvoj konjugalnoj (atomiziranoj) porodici nema ni rođaka.

d) *Sa modernizacijom sela i mobilizacijom seljaštva dolazi vremenski kumulativno do sve izraženije socijalne diferencijacije seoskih domaćinstava i gazdinstava.* Ova diferencijacija je višestruka, a pre svega posedovna i proizvodna. S jedne strane, znatan deo zatečene i novostvorene seoske sirotinje, deo seljaka »srednjaka«, kao i ogromna većina seoske omladine (bez obzira na socijalno zaleđe i poreklo), prihvata nepoljoprivredne poslove u samom selu ili izvan njega, stvarajući tako kategoriju ljudi društveno-tranzitivnog položaja; oni su sve manje seljaci i sve manje rade u poljoprivredi, iako možda žive u selu, da bi i njega kasnije napustili. Nekada čisto poljoprivredna domaćinstva na selu sada ostaju u manjini; njima se pridružuju mešovita i nepoljoprivredna domaćinstva i domaćinstva bez aktivnih članova — staračka domaćinstva. I što je jedan region razvijeniji, to je ova diferencijacija izraženija. S druge strane, s modernizacijom sela i socijalnom mobilizacijom seljaštva intenzivira se i imovinska diferencijacija u selu. Dok na jednoj strani raste društveni sektor u poljoprivredi i zahvata sve više i više obradive zemlje, dotle se poljoprivredna gazdinstva raslojavaju na: pauperizovana, sitna, srednja i imućna, od kojih prve tri kategorije — s obzirom da sve više ostaju bez poljoprivredne radne snage — potencijalno i aktuelno otuđuju svoj zemljoposed bilo u korist društvenog bilo privatnog sektora. Te kategorije gazdinstava ujedno čine potencijal staračkih poljoprivrednih domaćinstava.

e) *S modernizacijom sela i mobilizacijom seljaštva menjaju se seoske društveno-kulturne vrednosti.* Ove promene na posredan način uslovljavaju pojavu seoskih staračkih domaćinstava, i to pre svega tako što se stvara vrednosni jaz među generacijama i konflikt među njima, jer seoska omladina više neće ili ne može da razume roditelje. Razumljivo, ovo omladinu nagoni na rano izdvajanje od roditelja, na »psihičku emancipaciju«, usprkos tome što zbog sve produženijeg školovanja mogu biti od njih produženo ekonomski zavisni. S druge strane, za mlade naraštaje u selu izgleda da nisu prihvatljive tradicionalne vrednosti kao što su familjarizam, podrška roditeljima, i slično. Zato emancipovana deca sve manje žele da se staraju o ostarelim roditeljima, pa tako ovi ostaju prepušteni sami sebi.

To bi bile osnovne grupe činilaca stvaranja staračkih domaćinstava u selu uopšte, dakle ne samo u nas, i ne samo staračkih poljoprivrednih domaćinstava. Brižljiva analiza ovih činilaca bi pokazala da njih tvore vrlo brojni, pojedinačni biološki, psihološki, antropološki, društveni, ekonomski, politički i drugi činioци, koji su međusobno tesno povezani i reverzibilno uticajni.

3. DRUŠTVENO-EKONOMSKI POLOŽAJ I PROBLEMI STARAČKIH POLJOPRIVREDNIH DOMAĆINSTAVA

Nešto uprošćeniji i sažetiji podnaslov ovoga dela izlaganja trebalo bi zapravo da glasi: životni uslovi staračkih poljoprivrednih domaćinstava, jer baš ovi uslovi — određeni s jedne strane smanjenom vitalnošću, radnom

sposobnošću, pokretljivošću i adaptiranošću starih ljudi, i s druge strane društveno-ekonomskim prilikama koje ih okružuju — čine ovu kategoriju seoskog stanovništva »društveno nepoželjnom«.

A. Proizvodna baza i aktivnosti staračkih poljoprivrednih domaćinstava

Staračka poljoprivredna domaćinstva žive na poljoprivrednom gazdinstvu koje se odlikuje malim zemljoposedom, slabo iskoristivom zemljom i suženim sredstvima za rad.

Dosadašnja istraživanja staračkih poljoprivrednih domaćinstava u nas pokazuju da ova kategorija seoskih domaćinstava ima veoma mali zemljoposjed, najčešće do 2 ha. Ovako mali zemljoposjed je izazvan permanentnim i sistematskim otuđenjem zemlje:

1. Prilikom osamostaljivanja, tj. odeljivanja dece, postoji običaj poklanjanja jednoga dela zemljoposeda roditelja; odeljenom detetu on treba da pruži inicijalni društveno-ekonomski status u seoskoj zajednici, da mu bude početna proizvodna osnova ili osnova za sticanje početnog kapitala (ukoliko se seli iz sela).

2. Prilikom udaje i ženidbe dece, tradicionalno (po običajnom pravu) roditelji im daju izvesnu količinu zemlje (miraz), bez obzira da li se ovim činom deca od njih odeljuju ili ne.

3. Zemlja se sistematski otuđuje kada stari poljoprivrednici ostanu bez radne snage i sredstava za život. Ovo je otuđivanje kumulativno, odnosno progresivno, i ima formulu eskalacije:

— ostareli poljoprivrednici bez radne snage na gazdinstvu moraju uzimati radnu snagu u najam (na nadnicu),

— usled sve manje novčane mase koji im stoji na raspolaganju — jer sve usluge moraju plaćati, tokom vremena ostareli moraju da unajmljuju svoju zemlju »u napolicu«, čime im se novčani prihodi još više sužavaju,

— stari poljoprivrednici počinju da otuđuju zemlju, i to po komadima — u zavisnosti od udaljenosti parcele, njene proizvodne namene, i kvaliteta i sl. Izgleda da ostareli poljoprivrednici ovim redom otuđuju svoju zemlju: najprije udaljene parcele, zatim bliže parcele, pa tek onda okućnicu; okućnica se zbog neposredne blizine doma i mogućnosti svaštarske proizvodnje najkasnije prodaje; ona je najčešće i jedini zemljoposjed staračkog poljoprivrednog domaćinstva.

4. Zemlja se otuđuje tako što se daje nekome na poklon, bez neposredne materijalne naknade, s time što se od darovanoga zahteva čuvanje (komercija) staraca do njihove smrti.

5. Jedan deo zemlje se oduzima ostarelim poljoprivrednicima u slučajevima kada njihove poreske i druge obaveze prema zajednici nisu podmirene.

6. Najzad, ponekad sami ostareli poljoprivrednici otuđuju svoj zemljoposjed u celini, ne bi li time (bezemljaštvom) stekli uslove za primanje socijalne pomoći ili ostvarili neka socijalna prava (penziju i sl.).

Možemo načelno pretpostaviti da je otuđivanje zemlje vremenski progresivno sve više izraženo, tako da kako raste starost vlasnika, proporcionalno opada veličina njegovog zemljoposeda. Razumljivo, veličina zemljoposeda nije »funkcija« jedino starosti vlasnika; on zavisi i od drugih značajnih momenta, recimo od broja članova staračkog domaćinstva: što staračko poljo-

privredno domaćinstvo ima manje članova, tim verovatno ima i manji zemljoposed, ili što je manje poljoprivrednika — članova domaćinstva, tim je manji i zemljoposed.

Iz nabiranja razloga otuđivanja zemlje vidljivo je da sa starošću opada vlasništvo nad zemljom. Izgleda da je čisto vlasništvo nad privatnim zemljoposedom kod ostarih poljoprivrednika izniman slučaj. Kada se ono i susreće, onda su verovatno u pitanju drugim kanalima obezbeđeni izvori za život (recimo pomoć dece). U suprotnom, prvobitni zemljoposed domaćinstva je bitno umanjen, zemlja uglavnom rasparčana i prodana, a kao vlasnik ostatka zemljoposeda se najčešće javlja starešina domaćinstva sâm ili njegova supruga, ili starešina i njegova supruga zajedno. U stvari, izgleda da su usamljeni starci-poljoprivrednici (samačka staračka poljoprivredna domaćinstva (najmanje vlasnici zemljoposeda; oni su ili suvlasnici zajedno sa svojom decom ili rođacima, ili uopšte i nemaju zemlju u posedu, izuzevši najnužnijeg minimuma okućnice. Suvlasništvo nad zemljoposedom verovatno je daleko više izraženo kod ostarelih mešovitih domaćinstava u selu (u kojima potomci rade izvan agrara, često i izvan sela, i ispunjavaju svoje obaveze prema roditeljima), nego kod čisto poljoprivrednih domaćinstava.

Vežanost seljaka za zemlju je ipak toliko izražena da se on tek u krajnjoj instanci odlučuje da je otuđi, kada je — kako se to uobičajeno kaže — »doteran do duvara«. Rekonstruisani ciklus kumulativnog pogoršavanja životnih uslova staraca-poljoprivrednika bi verovatno dao ovakvu sliku:

— pre nego što pristupe gašenju gazdinstva, ostareli poljoprivrednici najpre smanjuju aktivnost u poljoprivredi — koja traži najviše ruku; oni čine ovo tim pre što nemaju dovoljno mehanizacije za brži i lakši rad u polju, a mehanizaciju opet ne mogu imati jer nemaju sredstava za nabavku, ne umeju da koriste savremene tehničke novotarije, i što ne vide ni svoju budućnost ni budućnost zemljoposeda;

— zemlja se ili uopšte ne obrađuje (»socijalni ugar«), ili se daje u napolicu; ona polovina zemlje koja nije u najmu, obrađuje se pomoću vučne stoke; kako sopstvena vučna stoka pored posebnog staranja zahteva i proizvodnju krmnog bilja, vremenom se i ona prodaje; sada ostareli poljoprivrednici moraju da unajmljuju tuđu vučnu stoku; kako nemaju svoje vučne stoke uskoro ostaju i bez prirodnog gnojiva; sredstava za kupovinu sintetičkog gnojiva nemaju, pa se zemlja raubuje i iscrpljuje, a time kumulativno gubi na vrednosti;

— zemlja se daje u zakup privatnicima ili društvenom sektoru na jednu godinu ili više godina; po odbitku troškova (porez), sredstva dobijena od zakupca nedovoljna su za život; starci moraju dalje da eskaliraju »raskućivanje«;

— od zakupa se prelazi na prodaju zemlje privatnom ili društvenom sektoru; od ove prodaje ostareli poljoprivrednici ne dobijaju pravovaljanu naknadu koju bi dobili u drugim uslovima, jer budući da su »doterali do duvara« — bivaju ucenjivani, a cena zemlji se naglo smanjuje sa progresijom njene zapaštenosti i iscrpljenosti;

— paralelno sa prodajom delova zemlje ostareli poljoprivrednici prelaze na gajenje sitne stoke (peradi, svinje i sl.); ovo im uglavnom obezbeđuje ishranu ili bar deo ishrane, a i podmirenje dela robne potrošnje (prodaja kože, perja i sl.); s druge strane, oni vremenom otuđuju i inventar

vezan za poljodelstvo (alatke, pribor za vučnu stoku i sl.) ili za držanje vučne stoke (štale);

— poslednje za čime se posiže u prodaji i »raskućivanju« jesu okućnica i delovi stambene zgrade i rentiranje cele stambene zgrade.

Ova eskalacija je uslovljena: a) odsustvom sredstava za život, b) nemanjem sposobnih članova u domaćinstvu za rad u poljoprivredi, d) radnom nemoći staraca. Zato ostareli poljoprivrednici (koji usled iscrpljenosti i bolesti ne mogu da rade na zemlji, koji se teško pokreću od jedne do druge parcele u ataru, koji ne mogu valjano i blagovremeno da prerađuju proizvode i koji teško mogu da organizuju prodaju ovih proizvoda) najpre sužavaju svoje aktivnosti (smanjujući njihov broj) zatim prelaze sa težih na lakše aktivnosti, i najzad prelaze sa specijalizovanih na »svaštarske« aktivnosti u neposrednoj blizini kuće. U stvari, ostali poljoprivrednici bez radne snage umanjuju svoje aktivnosti u polju i sve se više orijentišu na okućnicu, stočni deo dvorišta i samu kuću, tj. organiziraju — ako se tako može reći — »staračku proizvodnju« na principu »od svega pomalo«. Ovakva preorijentacija posebno pogađa ostarele žene-poljoprivrednice, koje su u domaćinstvu i inače bile više angažovane od muškaraca zbog poznate biološke podele rada u selu, a koje — budući da duže žive od muškaraca — najčešće ostaju potpuno same i samohrane. No starim su ljudima, bez obzira na pol, otežane ne samo aktivnosti na gazdinstvu već i u domaćinstvu. Ovo je u prvom redu uslovljeno bolestima respirativnog i digestivnog trakta, te kardiovaskularnim obolenjima i oštećenjima lokomobilnog, vidnog i slušnog aparata te psihosomatske strukture.¹⁷ Smatramo neizbežnim ispitivanje, ili makar registrovanje navedenih obolenja i oštećenja organizma starih poljoprivrednika kojima posvećujemo pažnju; konačno, njihove bolesti imaju dalekosežne implikacije u društvenoj ravni, pa su predmet izučavanja i sociologije medicine.

Pored prethodno iznetog, na životne uslove ostarelih poljoprivrednika snažno utiče i sposobnost njihovog prilagođavanja novim i neočekivanim situacijama, a ovo opet zavisi od stepena ekstrovertiranosti ličnosti, njene psihičke pokretljivosti, obrazovanja i sl.

B. Porodični život starih poljoprivrednika

Staračko poljoprivredno domaćinstvo je u stvari porodica koja je u završnim fazama ciklusa svoje egzistencije. To domaćinstvo najčešće čini ostareli bračni par, ili usamljeni starac ili starica, bez drugih članova. Uz prethodno analizirane opšte životne uslove, ovakva situacija iziskuje hipotetičke odgovore na još neka pitanja, na primer: kakva je materijalna podloga porodičnog života ostarelih poljoprivrednika, kakav je njihov materijalni budžet, ili kakav je njihov materijalni standard uopšte?

Povlačenjem iz aktivne poljoprivredne proizvodnje staračko domaćinstvo prelazi od proizvodno-potrošačke jedinice u gotovo isključivo potrošačku jedinicu, a čak bi se moglo reći u gotovo isključivo naturalnu potrošačku jedinicu. Ovakvom domaćinstvu malo treba »robe« a više provijanta, manje otvorene prirode a više toplog kutka, manje rada a više odmora i mira. Analiza stavki materijalnog budžeta ovih domaćinstava bi verovatno pokazala

¹⁷ Prema nalazima lekara, starim ljudima najviše otupljuju čula; nadalje oni boluju od šećerne bolesti, permiciozne anemije, senilne demencije, arterioskleroze, defekata strukture ličnosti, gihta, reumatizma itd.

da novac relativno najviše troše na ishranu, odeću i obuću, manje na stanovanje i održavanje stana, a gotovo neocenljivo malo na ono što Engel naziva »ostalim potrebama« (obrazovanje, putovanja, godišnji odmori, razonoda i sl.). Kažem »relativno«, jer se može pretpostaviti da ostareli poljoprivrednici daleko najviše novca troše na plaćanje radne snage i uopšte neophodnih usluga.

Za stanovanje, tj. održavanje stambene zgrade i opremanje domaćinstva, stari poljoprivrednici mogu izdvojiti malo materijalnih sredstava. Njihove su kuće prostrane (nekada je u njima živelo puno »sveta«), ali bi u najmanju ruku bilo neumesno smatrati ovu prostranost indikatorom visokog stambenog standarda; jer starcima je velika kuća veće zlo nego dobro (problem održavanja, popravki, grejanja, opremanja, osvetljavanja, itd.). Pozitivna strana veće kuće leži eventualno u mogućnosti da se jedan njen deo rentira ili proda, ili u tome što se deo životinja (posebno perad) može iz stajskog dvorišta prebaciti u nju, a stajsko dvorište sa objektima prodati. No ako su i velike, ove kuće verovatno nisu i držeće. Poznato je da starci imaju malo sredstava za održavanje i popravljavanje stambenih zgrada, pa su im kuće stare, oronule, trošne, a budući da su uglavnom nasleđene te građene nabojem ili čerpicem — one su još i vlažne. U njima nema elementarnih preduslova za zdrav i udoban život: podovi su od zemlje, mali prozori ne propuštaju ni svetlo ni vazduh, tavanice su niske, nema instalacija; nužnici su u dvorištu, pitka voda »negde u selu«; zagrevanje prostorija je svedeno na zagrevanje kuhinje u kojoj se priprema i konzumira hrana, obitava, spava i vodi siromašan društveni život. Oprema stana je jedna: stari rasklimani stol, štednjak na čvrsta goriva, jedan krevet; uređaja za odmor i razonodu gotovo da nema, kao što najčešće nema ni električne energije, neophodne za ove i druge uređaje. Ostareli seljak ima malo slobodnog vremena. Ophrvan primarnim potrebama opstanka, on i slobodno vreme (ako ga ima) troši na obezbeđivanje sredstava za život. Ako to i ne radi, njegovo slobodno vreme je pasivno — on ga »ubija«, ili ga ponekad troši na ono što ga uveseljava, a ne zahteva materijalne izdatke — igranje karata, čitanje starih novina, razgovore sa prijateljima i sl.

U skladu sa materijalnim životnim okvirima ostarelih poljoprivrednika razvijaju se i njihovi odnosi sa srodnicima u porodici i izvan nje.

Unutarporodični odnosi u domaćinstvima starih poljoprivrednika su »križni«, i to s jedne strane zbog biopsihiške dekadencije staraca, a s druge strane zbog gubljenja autoriteta — ne samo u porodici i ne samo među rođacima. Kako je poznato, autoritet u seoskoj porodici nosi »glava porodice«, a to je ono lice koje organizuje i realizuje proizvodnju na gazdinstvu i u domaćinstvu, te donosi odluke o tome šta će se, kako i kada proizvoditi, kupiti ili prodati. »Glava porodice« je najčešće muškarac. No kako sa starošću opada opšta aktivnost na gazdinstvu, opada i autoritet pater familias. Ovo dakle potpomažu i deca koja potpuno ignorišu svoje roditelje, pa ne samo »da savet više od njih ne traže«, već im i ne pišu.

Izvan porodice starci najviše održavaju odnose sa svojom decom i unucima. Ovi se odnosi operacionalno najčešće svode na uzajamno posećivanje i međusobnu ispomoć. Pri tome izgleda da veću pomoć pružaju starci svojim potomcima nego ovi njima. Ova ispomoć nije isključivo »naturalna«, ostareli poljoprivrednici često rade u domaćinstvima svoje dece, osobito starice koje

čuvaju unučad. Obim i kvalitet ove pomoći zavisi pre svega od učestalosti i dužine uzajamnih poseta staraca i njihove dece. Kod ovoga valja imati na umu da su starci manje-više slabo pokretljivi i da vrlo retko posećuju rođake izvan svoga sela, te da kontakti u mnogome zavise od inicijative mlađih.

Od rođaka, ostarele poljoprivrednike najviše posjećuju njihova deca, a najviše im i pomažu. Iza njih po učestalosti posećivani dolaze unuci. Njihova pomoć najčešće nije u radu, već je materijalne prirode: starima se daje novac (što je svakako ređe), staro iznošeno odelo i obuća, kupuje im se odeća, obuća, posteljina, nameštaj, neka pomagala u domaćinstvu itd., a katkad se isplati i njihov porez. U svakom slučaju pomoć dece i unučadi je tim veća što su oni stariji. U ovoj pomoći možemo razlikovati intenzitet, s obzirom na broj potomaka, njihovo materijalno stanje i slično, te udaljenost prebivališta potomaka od roditeljskog doma («daleko od očiju — daleko od srca»). Deca češće pomažu ostarele majke — zbog tradicionalne »majke-svetinje«, a ako češće pomažu oca — onda je to verovatno izazvano time što ih očevi više posećuju, budući da su pokretljiviji od žena.

Neki ostareli poljoprivrednici ponekad odbijaju pomoć svoje dece i unuka. Bilo bi značajno ustanoviti zašto.

C. Društveni život starih poljoprivrednika

Kako je poznato, seoska je zajednica vrlo segmentarna — izdvojena na brojne jedinice proizvodnje, potrošnje i društvenog života, tj. na domaćinstva i gazdinstva, ali je socijalna kohezija u njoj veoma izražena. Tako je bilo barem u onom selu koje nazivamo tradicionalnim. U savremenom selu, zahvaćenom modernizacijom, tradicionalni okviri seoske socijalnosti, društvene kontrole, kohezije, kooperacije i sl., pucaju. Seljak se sve više uzda u sebe i upotrebe koje će podmiriti u institucijama koje je globalno društvo uvelo u selo. Više što ne mogu nego što ne žele, stari seljaci u ovoj situaciji ostaju prikraćeni. Tradicionalno, oni računaju najpre na svoju decu, zatim na rođake u svom selu, pa na komšije, a najmanje na društvene ustanove i opštinu. No život ih ubrzo upozori na iluzornost njihovih nastojanja. Rođaci, deca, susedi imaju sada svojih briga. Individualizacija i novčana privreda na selu gasi primarne odnose. Nema više mobi, sedeljki, zajma »bez računa«; usvojeni princip »plati pa nosi« teško hendikepira stare ljude, i možda im zaista više smeta ovo odumiranje »duše« nego uznemirenost praznog želuca.

Isolacija staraca u seoskim zajednicama je samo posledica njihovog tihog i postepenog povlačenja iz aktivnog života uopšte. »Ko ne radi nema prava ni da jede« — mudro kaže selo, pri čemu (ne tako mudro) ovu misao proteže i na starce koji više ne mogu da rade. Ovo je karakteristika vrednota naše civilizacije koja »modalnu ličnost« traži u čoveku koji je potpuno sposoban za privređivanje; stari ljudi su ovim zaista teško unapred društveno hendikepirani.

Nekada je starcima ipak davan drugačiji i status i značaj u lokalnoj sredini. Prema C. G. Jungu svi se mi rado vezujemo za »arhi-tipove«, koje asociramo sa starih autoritetima, npr. sa roditeljima. Stari seljaci su nekada bili te »sede glave« koje su imale — kako bi to W. Goode rekao — seosku funkciju »sociološkog roditelja« za svu mlađariju bez razlike i bez izuzetka. Danas ovo samo mestimično blesne kao fragment prošlosti, ali ostaje u

nama da živi makar transponovano u nove urbane sadržaje; »sociološki roditelj« više nije bilo koja »seda glava«, već čovek koji je za nas »harizmatički vođa«. Na selu se danas pojam »dobrog domaćina« najčešće poistovećuje s kvantumom zemljoposeda, bez obzira na stvarnu marljivost vlasnika i efektivnost njegova rada; jer — ko prodaje zemlju — loš je domaćin. Kako starci moraju da prodaju zemlju, krst »nepoželjnih« u selu neće ih mimoći. A od ovakvih ocena do totalne ignorancije i bojkota samo je jedan korak, starci na selu umiru sami.

Osnovna socijalna situacija starih poljoprivrednika mogla bi se dvostruko okarakterisati.

Prvo, staračka poljoprivredna domaćinstva su u *društvenoj izolaciji*. I ova je izolacija dvostruka: a) šire-društvena (izolacija staraca i njihovih porodica u globalnom društvu,¹⁸ i b) uže-društvena, tj. u porodici i primarnim grupama; ovo je — shodno T. Parsonsu — »ekstremna samoća u društvenoj izolaciji«.¹⁹

Drugo, staračka poljoprivredna domaćinstva su u socijalnoj anomiji, tj. samuju bez normi. Ovo odsustvo normi se društveno javlja kad god nema kongruencije između postavljenih ciljeva ili aspiracija i prihvatljivih načina realizacije ili ostvarivanja tih ciljeva ili aspiracija.²⁰ Ako znamo da su osnovni ciljevi i aspiracije starih ljudi (prema komparativnim izučavanjima u 70 zajednica širom sveta)²¹ sledeće: a) produženje života, b) štednja energije odmaranjem i klonjenjem od aktivnosti, c) (ipak) aktivno učešće u društvenom životu, i d) očuvanje prerogativa vlasništva, autoriteta i prestiža; i ako znamo da gotovo ništa od ovoga ostareli poljoprivrednici ne ostvaruju — biće nam jasnije zašto se »empirijski« njihova socijalna anomija izražava kroz razočarenje, bespomoćnost, obeshrabrenje, demoralizaciju i dezorganizaciju ličnosti.

UMESTO ZAKLJUČKA

Pojava i umnožavanje staračkih poljoprivrednih domaćinstava ima brojne mikro i makro društvene implikacije, uglavnom negativne prirode. Pre svega ona dalje povećava senilizaciju sela i agrara, što svakako vodi depopulaciji i gašenju seoskih zajednica u mnogim regionima. Nadalje, izrazita prepustenost starih i samohranih samima sebi, rezultira »socijalnim ugarom«, skitnjom, alkoholizmom, prosjačenjem, čak i krađama, a i tzv. socijalnim bolestima, izazvanim mizernim uslovima života, itd. I uprkos tome što je sve više staraca poljoprivrednika koji svoju zemlju ustupaju društvenom sektoru (čime se povećava društveni zemljoposed), koji nakon isplate nema daljih obaveza prema njima — fenomen staračkih poljoprivrednih domaćinstava zahteva daleko brižljiviju društvenu pažnju.²²

U stvari, u našoj se praksi problemi ovih domaćinstava različito rešavaju, može se reći samo parcijalno. Primenjen je metod ustupanja zemlje mlađim

¹⁸ Ovom obliku izolacije pisao je F. S. Chapin, *Experimental Designs in Sociological Research*, New York, 1955, pp. 275—278.

¹⁹ T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, New York 1964, p. 195.

²⁰ R. K. Merton: »Social Structure and Anomie« u delu *Social Theory and Social Structure*, New York, 1957.

²¹ Vedder, *op. cit.*, pp. 3—4.

²² Ova se pažnja u razvijenijim zemljama već izrazitije poklanja. O načinu rešavanja tih problema u razvijenijim evropskim zemljama vidi u radu kolektiva autora: »The Social Situation of old people in Rural Areas«, *Sociologia Ruralis*, 4/1971.

licima, obično doseljenicima iz pasivnijih krajeva zemlje, i sklapanja ugovora o doživotnom izdržavanju (komenciji). Drugo rešenje je nudio društveni sektor u poljoprivredi (s ovim ili onim varijacijama), koje se suštinski svodilo na otkup zemlje u zamenu za izvesnu sumu novca — odjednom, ili mesečno isplaćivanu (što ostareli poljoprivrednici uglavnom nisu prihvatili zbog niskih apanaža).

Potrebno bi bilo ustanoviti kako stari poljoprivrednici vide rešenje svoje egzistencije i položaja: da li prvenstveno kroz institucionalizovane oblike (društvena rešenja), ili u individualnim rešenjima.

Summary

A THEORETICAL APPROACH TO THE EMPIRICAL STUDY OF OLD AGRICULTURAL HOUSEHOLDS IN YUGOSLAV RURAL DISTRICTS

The emergence of old agricultural households is connected with the rapid social transformations taking place in the contemporary urban industrial civilization. In this country they have emerged only recently and thus no serious scientific studies on this phenomenon are yet available. In this article the author describes a concept of notions and hypotheses for the empirical study of old agricultural households in Yugoslavia.

Starting from the sociological meaning of the term »old age« and the notion »agricultural household«, the author suggests the following definition of »old agricultural household« in contemporary Yugoslav conditions: an old agricultural household is a group of persons (women of 45, and men of 50 or more) who live in a common household in a rural district and earn their living either from tending their own farms or from various transactions with their own property, and who also jointly spend their earnings. This definition means that these households (a) possess no labour below 45 or 50 years of age, (b) may also be single, and (c) live exclusively for agricultural activity (including the sale of their property).

The author analyses the possible causes of the emergence of old agricultural households such (a) decreasing birth rate in rural districts; (b) increasing average length of life of the rural population; (c) the atomization of rural families; (d) social differentiation of rural families and households; and (e) changes in socio-cultural values in rural areas.

In conclusion the author calls for an investigation of the following aspects of the social position of old households: (a) agricultural basis and activity; (b) family life; (c) social life.

Резюме

ОДНА ИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ РАМОК К ЭМПИРИЧЕСКОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ СТАРЧЕСКИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ В ЮГОСЛАВСКОЙ ДЕРЕВНЕ

Появление старческих сельскохозяйственных кооперативов в связи с бурными общественными трансформациями в рамках урбано-индустриальной цивилизации. Их появление только недавно отмечено, ввиду чего, до настоящего времени не проведены более серьезные исследования. Автор статьи приводит один из концептов понятий и предпосылок для эмпирического исследования старческих сельскохозяйственных кооперативов в Югославии.

Исходя от социологического значения «понятия старость» и социологического определения категории «сельскохозяйственный кооператив», автор отводит особое внимание дефиниции «старческого сельскохозяйственного кооператива» в условиях современного югославского общества: старческий сельскохозяйственный кооператив — группа лиц старшего возраста (женщины в 45 лет и мужчины в 50 лет и больше) которые совместно живут в деревне и осуществляют свои блага собственным трудом в собственном хозяйстве или же другими разными транзакциями со своим имуществом и вместе тратят достигнутые блага. Эта дефиниция раскрывает следующее состояние домохозяйств: а) отсутствие молодой рабочей силы в 45 лет т. е. 50 лет, б) наличие хозяйств с холостыми членами и в) хозяйства живущие исключительно от сельскохозяйственной деятельности (включая и отчуждение имущества).

Автор анализирует причины образования старческих сельскохозяйственных кооперативов в том числе: а) понижение процента рождаемости сельских жителей, б) продолжение века жизни сельскохозяйственного населения, в) атомизирование сельской семьи, г) социальная дифференциация сельской домохозяйств и хозяйств, и д) изменение общественно-культурных стоимостей в деревне.

Автор указывает на необходимость включить в исследования следующие аспекты общественного положения старческих домохозяйств: сельскохозяйственная база и деятельность, б) семейная жизнь и в) общественная жизнь.